

מעמד החרש: הערכה מחודשת לאור המציאות בזמננו

הרב אלישע אנצ'לוביץ'

שאלות

- 1) האם חרש המתקשר בשפת הסימנים נחשב בר דעת בהלכה?
- 2) אם חרש נחשב לבר דעת, האם יכול הוא לצאת ידי חובתו במצוות הכרוכות בדיבור באמצעות שפת הסימנים?

הקדמה

פשוט וידוע לתינוקות של בית רבן שהחרש אינו נחשב בר דעת.¹ אמנם שנינו בתרומות: "חרש שדיברו בו חכמים בכל מקום שאינו שומע ולא מדבר [=חרש-אילם]" (פרק א', משנה ב). (להלן נכנה אותו 'חש"מ' - 'חרש שאינו מדבר'). לאור משנה זו, ניתן לכאורה לומר, שחש"מ המתקשר בשפת הסימנים הרי הוא בר דעת.² אמנם, כבר רבו הפוסקים שדנו בעניין זה, אלו להכשיר ואלו לפסול, ואני הקטן לא באתי להכניס את ראשי בין הרים, אלא רק לדון בישומה של הלכה זו במציאות בימינו, בה שכיחות השימוש בשפת הסימנים בקרב החש"מים רבה יותר מבעבר.

דיון על פי ספק ספקא

מקורות תלמודיים

במסכת גיטין מופיעים שלושה מקורות הנוגעים לשאלתנו:

- 1) שנינו בגמרא: "נשתתק ואמרו לו: 'נכתוב גט לאשתך', והרכין בראשו - בודקין אותו שלש פעמים [לדעת שהוא שפוי]. אם אמר [=ענה] על לאו 'לאו' ועל הן 'הן', הרי אלו יכתבו ויתנו" (גיטין סז:). לכאורה, על פי משנה זו כל דרך

¹ הקביעה ש'חרש לאו בר דעת צילותא [=לחרש אין דעה צלולה] נשנתה בבבא קמא (פרק ו', משנה ב; פרק ח', משנה ב), בעירובין (פרק ג', משנה ב), בגיטין (פרק ב', משנה ה; פרק ה', משנה ח), ביבמות (פרק י"ד, משנה א) ועוד.

² על אף שלכאורה אפשר לחלק, כי שפת הסימנים אינה נחשבת לדיבור מפני שחסר בה השמעת קול, מצד הסברה לא נראה שיש מקום לחילוק, שהרי מה ההבדל אם מדבר מגרוננו או בידיו.

תקשורת ברורה נחשבת דיבור, ולכן חש"מ המתקשר בשפת הסימנים הרי הוא בר דעת, מאחר שהוא כ'מדבר'.

(2) כך עולה גם מדברי רב כהנא בשם רב: "דאמר רב כהנא אמר רב חרש [=חש"מ] שיכול לדבר מתוך הכתב, כותבין ונותנין גט לאשתו" (שם עא.). למרות שהבעל הנו חש"מ הוא נחשב בר דעת, שהרי יכול הוא לגרש את אשתו. מהותו של הדיבור היא היכולת לתקשר עם אחרים, ומבחינה זו חש"מ הכותב כמדבר בפה דמי.

(3) הגמרא מסיימת סוגיה זו בציטוט מברייתא הסותרת את דברי רב כהנא בשם רב: "דתניא כתב סופר לשמה וחתמו עדים לשמה, אף על פי שכתבוהו וחתמוהו ונתנוהו לו ונתנו לה, הרי הגט בטל עד שישמעו קולו לשמה" (שם עב:). על דברים אלו של הברייתא כותבת הגמרא "קולו" - לאפוקי מדרב כהנא אמר רב" הסובר שחש"מ יכול לצוות על שלוחו לערוך ולתת גט ואינו צריך להשמיע קולו. מכאן משמע שיש צורך בקול הבעל ממש כדי שהגט יחשב כגט הכתוב בצווי הבעל.³ לאור זאת, אין תקשורת באמצעי אל-לשוני נחשבת לדיבור; החש"מ המתקשר בשפת סימנים אינו כמדבר ולכן הוא אינו נחשב בר דעת.

הסתירה בין הברייתא למשנה, ושני תרוצי הרא"ש

לכאורה, קיימת סתירה בין הברייתא (מקור 3) לבין המשנה (מקור 1), שהרי הברייתא, על פי הבנת הגמרא, פוסלת תקשורת בכתב, בעוד המשנה מכשירה תקשורת לא מילולית (הרכנת ראש). הראשונים חשו בסתירה זו; הרא"ש מתרץ את הקושיה באמרו "דהרכנה עדיפא טפי [מכתיבה] משום דמראה בגופו" (שם פרק שביעי, הלכה יט). כלומר, במקום שיש צורך בדיבור, הרכנה או כל סימון פיזי מוסכם נחשבים דיבור (בניגוד לכתיבה). מכאן ניתן להסיק שלשיטת הרא"ש (הנחשבת עיקרית להלכה)⁴ חש"מ המתקשר בשפת הסימנים, יחשב כמדבר.⁵ (מאחר שהוא

³ וכך כתב גם רבנו תם (מובא ברא"ש, גיטין פרק ז', הלכה יט), ורבו הראשונים הסוברים כמותו; עיין בבית יוסף (אבן העזר סימן קכ, סעיף ה), וכך פסק גם בעל שו"ת 'חוות יאיר' (סימן טז) וזה לשונו: "אחר העיון נראה לי דלעולם כתיבה לאו כדיבור יחשב בשום מקום".

⁴ עיין בבית יוסף אבן העזר סימן קכא; בחלקת מחוקק שם, סעיף קטן ה; בבית שמואל שם, סעיף קטן ו; ובגרא"א סימן קכ, אות טו.

⁵ אין מקום להקשות שלאור העובדה שהצורך בדיבור הוא הלכה מדרבנן (וכנוסחת ברייתא זו בתוספתא [שם, פרק ב', הלכה י] דלא כתיב 'בטל' אלא 'פסול'), שתקנוה "כדי שידעו השומעים", הרי היא אינה שייכת לענייננו. זאת משום ש"כל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון" (פסחים ל:; שם לט: ושם קטז:; יומא לא:; יבמות יא:; גיטין סה:; בבא מציעא ד:; עבודה זרה לד:, שם נד:). מכאן שחז"ל החשיבו הרכנה כשיטה כשרה להודיע לשומעים רק מפני שהתורה ראתה בה שיטת הודעה "בעל פה".

נחשב כ'מדבר', אזי מי שמבינו אותו נחשב 'שומע', ועל כן הוא איננו חרש אלא 'שומע ומדבר'.

למרות ששיטת הרא"ש היא העיקרית בהלכה, אדון במאמר זה גם בתירוצו השני, המצוי אף בדברי הרמב"ם.⁶ תירוצו השני הוא תירוץ הפוסל, לכאורה, חש"מ המרכין ראשו. לפי תירוץ זה העדיפו חז"ל שהבעל המגרש יצווה על כך בפיו ולא בכתב או בהרכנת הראש. אלא שלגבי אילם - שהוא בר דעת - הקלו חז"ל: "נשתתק דאי אפשר בעניין אחר אקילו ביה משום תקנת עגונות";⁷ ובחרש [=חש"מ] לא הכשירו אף בכתב מאחר שהוא כלאו בר דעת יחשב". מתירוצו זה של הרא"ש עולה שהרכנה איננה עדיפה מכתובה (בניגוד למסקנה העולה מן התירוץ הראשון) והיא אינה מועילה להחשיב אדם 'בר דעת'; כשם שחש"מ ה'מדבר' מתוך הכתב אינו נחשב בר דעת, כך חש"מ ה'מדבר' מתוך הרכנת הראש ושפת הסימנים אינו נחשב בר דעת.

וכך כתב הרמב"ם:

מי שנשתתק, והרי דעתו נכונה, ואמרו לו 'נכתוב גט לאשתך' והרכין בראשו... וכן אם כתב בידו 'כתבו ותנו גט לאשתי', הרי אלו כותבין ונותנין לה, אם הייתה דעתו מיושבת עליו, שאין דין מי שנשתתק כדין החרש. מי שנשא כשהוא פקח ונתחרש, ואין צריך לומר נשתטה, אינו מוציא לעולם עד שיבריא ואין סומכין על רמיזת החרש ולא על כתבו אף על פי שדעתו נכונה ומיושבת עליו.

(הלכות גירושין פרק ב', הלכה טז-יז)⁸

ברם, על אף שלפי הרמב"ם והרא"ש (בתירוצו השני) ברור שהרכנה וכתובה הן אמצעי התקשרות כשרים⁹ - ואולי אף נחשבים כדיבור בכל מקום שצריך דיבור¹⁰ -

⁶ בעל שו"ת 'שבות יעקב' (חלק א, סימן קיד) טוען שהגמרא סותרת תשובה זו של הרא"ש. כמו כן הוא סבור שגם הטור אינו סובר כמו הרא"ש, אלא רק מחמיר לשיטתו של אביו.

⁷ נראה לעניות דעתי שהמשנה הקילה ב'הרכנה' ולא ב'כתובה' משום שבזמנם רבו האנשים שלא ידעו לכתוב, על אף שלמדו לקרוא בתורה שבכתב בילדותם. על השאלה: "האם סביר שידעו לקרוא ולא לכתוב?", יש תשובות רבות מכדי לפרטן. דוגמה לדבר מן המציאות בימינו היא שרבים מבינים את כתב רש"י ויודעים לקרוא בו ברציפות, אך הם אינם יודעים לכתוב בכתב זה. (דוגמה זו שמעתי מפרופ' חיים סולובייצ'ק).

⁸ כך סברו גם התוס' בגיטין עב. (ד"ה 'קולו').

⁹ וכך כתב בעל שו"ת 'רבי עזריאל' (חלק ב, סימן נד).

¹⁰ וכך הבין בעל שו"ת 'פעולת צדיק' (חלק ב, סימן קעד), שלדעת הרמב"ם "כיון שכותב עמהם [להם] הוה ליה כמדבר עמהם", וכך כתב ר' עקיבא איגר בפסקיו (סימן לה), שכתובה נחשבת דיבור כל עוד הכותב התכוון לכך.

מכל מקום, 'דיבור' זה (בכתיבה ובהרכנת ראש) לא הופך אותו לחש"מ. לאור זאת, גם שפת הסימנים אינה מועילה, לכאורה, להפוך חש"מ לבר דעת.

הצגת ספק ספקא כדי להכשיר את החרש-אילם המתקשר בשפת הסימנים

גם אם נניח שלפי הרמב"ם חש"מ המדבר בשפת הסימנים אינו בר דעת, העלה ה'בית שמואל'¹¹ שיש ראשונים שאינם סוברים כברייתא זו - ולשיטתם חש"מ הכותב או מסמן הרי הוא בר דעת - ולא הכריע בענין זה. אם כן, ניתן לומר שחש"מ המדבר בשפת הסימנים נחשב בר דעת, משום שאין כאן אלא ספק ספקא, אם אכן הוא אינו בר דעת:

(1) ספק ראשון: אם יש לפסוק כברייתא או לא (ואם לאו, הרי חרש המדבר מתוך הכתב - או בשפת הסימנים - נחשב בר דעת).

(2) ספק שני: אף אם נפסוק כברייתא זו, ניתן לומר שהיא אינה פוסלת חש"מ המתקשר בגופו כמי שאינו בר דעת; להיפך, היא מחשיבה את ההרכנה לדיבור, כפי שפירש הרא"ש (ואז המתקשר בשפת הסימנים נחשב מדבר - וגם שומע - בשפה זו, הנקראת שפת הסימנים).¹²

למרות שעל פי ספק ספקא, יש להתייחס לחש"מ המדבר בשפת הסימנים כבר דעת לחלוטין, כתב הש"ך: "נראה שאין לנו עכשיו לבדות שום ספק ספיקא להקל... אם לא באלו... שיש צדדין להתיר בלאו הכי" (יורה דעה סימן ק"י, דיני ספק ספקא, סעיף קטן לו). לכן, לא באתי לסמוך על ספק ספקא זה בלבד¹³ כי אם לצרף אותו ל'צדדין להתיר בלאו הכי', דהיינו לפרש ששיטה הפוסלת חש"מ המדבר מתוך הכתב אינה פוסלת חש"מ המדבר מתוך שפת הסימנים. כעת מוטל עלי עול ההוכחה שהרי כל המשנה ידו על התחתונה,¹⁴ ואנסה להוכיח זאת להלן.

¹¹ שולחן ערוך אבן העזר, סימן קכ, סעיף קטן ח.

¹² בהמשך נדון בכך שעצם דינו של חרש המדבר נתון במחלוקת, ויש הפוסלים אותו כמי שאינו בר דעת, כפי שכתב ר' עובדיה מברטנורא בפירושו לתרומות (פרק א', משנה ב).

¹³ על אף שיש חולקים על חומרא זו, אין אני נוטל רשות לחלוק על דבריו של מורנו הש"ך.

¹⁴ בבא קמא קב. ועבודה זרה ז.

הצעת שני פירושים לפסול של חרש-אילם

פירוש על פי ההבנה שהיעדר דיבור הוא סימן למוח פגום/דעת פגומה

השאלה העקרונית היא: מדוע הרמב"ם פוסל חש"מ המדבר מתוך הכתב כמי שאינו בר דעת? והרי חרש המדבר בפה הווי בר דעת!¹⁵ שאלה זו אינה מהווה קושיה על הרמב"ם עצמו, שהרי הוא פסק כאב"י ור' יוחנן הפוסלים חרש המדבר מן הכתב.¹⁶ אולם דא עקא: מהו טעמם של ר' יוחנן ואב"י שחילקו בין חרש המדבר בפה לחרש המדבר מתוך הכתב?

אין לתרץ שהרמב"ם הסובר, בעקבות אב"י, כי גילוי דעת בגט (במקום ציווי מפורש) 'לאו מילתא היא', קבע שכתובה אינה אלא גילוי דעת¹⁷ וזאת משתי סיבות:

(1) אין זה סביר שכתובה ברורה ומפורשת תיחשב למשהו לא ברור המצריך 'ניחוש', דהיינו 'גילוי דעת'.

(2) הרמב"ם הרי פוסק כאב"י שגילוי דעת 'לאו מילתא היא' (הלכות גירושין פרק ו', הלכה כה), ומכל מקום הוא מכשיר ציווי פקח בכתובה (שם פרק ב', הלכה טז) ומכאן מובן שלדעתו צווי בכתב הינו ציווי מפורש.¹⁸

לכן, אציע פירוש לשיטת ר' יוחנן ואב"י (שיטת הרמב"ם) שחששו בעניין פיקח שהפך לחש"מ, שמא נפגמה דעתו אף שהוא עדיין מתקשר בכתב¹⁹ - מה שאין כן בנתחרש ועדיין מדבר, אדם שאיבד את שמיעתו בעלמא. ואם תאמר, הרי אם הוא 'חריף' היודע לכתוב, למה שנטיל ספק בהיותו בעל דעת? יש לתרץ שהמושג 'בר דעת' איננו תלוי ב'חריפות' בלבד. כך פסק גם הרמב"ם בדין שוטה: "כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים אף על פי שהוא מדבר ושואל

¹⁵ אין מקום לתרץ בדברי הרמב"ם שחרש המדבר עדיף, משום שהיה פיקח בעבר (כפי שפירש הרמב"ם בפירוש המשניות על תרומות [פרק א', משנה ב]), כיוון שגם חש"מ הכותב היה פקח מעיקרו, כדברי הרמב"ם בהלכות גיטין. (וכן מצינו בגיטין [עא.], שלכולי עלמא חש"מ יכול לגרש בציווי בכתב, כיוון ש'כשם שכונסה ברמיזה [=מדרבנן] כך מוציאה ברמיזה'; כל הדיון שם הוא לגבי חש"מ שנשא אשה בזמן היותו פיקח, אם יכול לגרש בכתב, שהרי למד לכתוב בדעה צלולה [על פי פירוש רש"י שם, ד"ה 'אבל פיקח']).

¹⁶ כיוון שהוא פוסק שחבריו של ר' שמעון בן גמליאל חולקים על כך שהוא מכשיר כתיבה של פיקח שהפך לחש"מ.

¹⁷ גיטין לד.

¹⁸ פשוט שאין ללמוד מן העובדה שכתובה מפורשת עדיפה ממעשה שכוונתו אינה ברורה לחלוטין, כיוון ש'דיבור' של חש"מ בשפה ברורה שאינה מתבטאת בפה מועיל רק מדרבנן (זאת בהשוואה למה שנאמר בחולין [יב.]). אם כן, תמוהים הם דברי בעל שו"ת 'נחלת בנימין' (סימן לא) ובעל שו"ת 'קרן לדוד' (סימן כז) אשר כתבו כך. (שיטתם מובאת בשו"ת 'חווה דעת' [חלק ב', סימן ו].)

¹⁹ לדעת רב כהנא (בשם רב) היותו בר דעת מוכח מכך שהוא מדבר מתוך הכתב, ועיין בשו"ת 'חתם סופר' (אבן העזר חלק ב', סימן ב). כמו כן, עיין להלן הערה 20.

כענין בשאר דברים הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב" (הלכות עדות פרק ט', הלכה ט). הרי ברור שהמושג 'דעת' אינו תלוי רק בחריפות.²⁰

ברם, אף על פי שבפיקח שהפך לחש"מ חוששים אנו שנפגמה דעתו, בחש"מ מלידה, אפשר שמצד גופו (היינו, מוחו) יכול היה לדבר אילו היה שומע ורק משום שאינו שומע לא למד לדבר בפיו.²¹ כמו כן, כיום אנו מוצאים חש"מים פיקחים שלא השקיעו מאמץ בלימוד דיבור והם מתקשרים באמצעות ידיהם, אך דעתם אינה פגומה. ניתן לומר שחז"ל לא החשיבו את כל החש"מים מלידה כברי דעת משום שבזמנם החש"מים לא למדו ולא רכשו 'דעה בינה והשכל', על אף שדעתם לא היתה פגומה.²² לגבי חש"מים מלידה אין הדבר כן בזמננו.

כיום מוטל עלינו לבדוק חש"מ מלידה, כדי לדעת אם פגום הוא בדעתו (היינו, מוחו) או רק בשמיעתו. אם פגום הוא בשמיעה בלבד, אזי בזמננו, כשאפשר לתקשר עם חש"מ, ניתן להיכח אם שפוי הוא בדעתו, ואם משיג הוא דבר על בוריו,²³ כפי שבוחנים 'אדם שאחזו קורדייקוס'²⁴ כדי לדעת אם הוא עדיין שפוי בדעתו. דוגמה נוספת לכך היא אדם שהוא פתי - כדברי הרמב"ם: "אדם שגילינו בו שאינו מכיר דברים שסותרין זה את זה" (הלכות עדות פרק ט', הלכה ז).

לכאורה, אין ראייה לכך שיש לחלק בין פיקח שהפך לחש"מ לבין חש"מ מלידה (על אף שבתקופה בה לא למדו החש"מים לתקשר, לא היה מקום לחלק, ולכן 'לא מצינו' אינו בגדר ראייה). אולם, 'מעין ראייה' לשיטתנו, ניתן למצוא בדין פיקח שהפך

²⁰ לדוגמה של אבדן יכולת השמיעה והדיבור המלווה בפגיעה בחלק המוח הקשור ביכולת השליטה העצמית, עיין: H. Kluver and P.C. Bucy, "Preliminary Analysis of the Temporal Lobes in Monkeys," *Archives of Neurological Psychiatry* 42 (1939): 979-1,000. דוגמה שאינה מלווה בפגיעה (למעט אבדן השמיעה והדיבור) שכיחה במקרים של שטף דם שלא פגע באונות הקדקוד והעורף של המוח. עיין ב- Conversion Disorders לדוגמה שעלולה להופיע גם עם ההשפעות השליליות וגם בלעדיהן.

²¹ כך גם פסקו גדולי מורינו, שחרש שלמד לדבר הנו בר דעת. עיין בסיכום המקורות בשו"ת 'יחיה דעת' (חלק ב', סימן ו; במקור זה מופיעה טעות דפוס: את "משפטי עוזיאל חאהע"ז" יש לתקן ל"משפטי עוזיאל חלק ב"), ועוד נדון בכך לקמן.

²² כדברי הרמב"ם, הפוסל את הפתי (הלכות עדות פרק ט', הלכה י, וקדמוהו הגאונים).

²³ ברור שחש"מ אינו נחשב שוטה, ולכן על אף שלדברי הר"ן (גיטין לג: בדפי הרי"ף, ד"ה 'נשתתק') והבית שמואל (סימן קכא, סעיף קטן א) אי אפשר לבחון את השוטה, ניתן לבחון את החש"מ. בניגוד לחש"מ, השוטה אינו בר בחינה מכיוון שחריפותו עלולה להשתנות עם הזמן או בהתאם לתחום הנידון. כך גם מצינו ברמב"ם הלכות עדות, ששוטה יכול לדבר ולשאול כעניין בשאר דברים; כך כתב גם הסמ"ע (חושן משפט סימן לה, סעיף קטן א) שהשוטה, בשאר דברים הוא חכם כשאר בני אדם. הפסול של שוטה - כדברי החתם סופר (אבן העזר חלק ב, סימן ב) - נובע מן העובדה שנתווסף לו שיגעון. בחש"מ שפגוע רק ביכולת השמיעה יודו הר"ן ובית שמואל שאפשר לבחון אם הוא "מבין הדברים הסותרים" (כלשון החתם סופר, שם).

²⁴ כדברי המשנה בגיטין פרק ז', משנה א.

לחש"מ, ההופך מיד לאחר הפגיעה בשמיעתו ובדיבורו למי שאינו בר דעת. המעמד המשתנה בזיקה ישירה ומידית לפגיעה בשמיעה ובדיבור מוסבר בדברי ר' זלמן נחמיה גולדברג שליט"א²⁵ כגזרת הכתוב:

איך יתכן שתכף שאדם מתחרש [=נעשה חש"מ] מאבד דעתו, שהרי אין הדעת בא מחוש השמיעה - שהרי חרש המדבר ואינו שומע הרי הוא פיקח, ואם כן אילם שנתחרש והפסיק לשמוע איך הפכה דעתו להיות אינה צלולה מחמת הפסקת השמיעה? ובפשטות הסיבה לאי צלילות דעת החרש היא משום שאינו מעורב עם הבריות כיון שאינו שומע דברי אחרים ואינו מדבר עם אחרים... אבל קשה לומר שתכף שנתחרש מאבד דעתו הצלולה... מכל זה נראה מוכרח שלא חילקה תורה בחרש בין שיש לו דעה צלולה ובין שאינו דעה צלולה וכל שהוא חרש שאינו שומע ואינו מדבר גזרה תורה שאין דעתו חשובה דעה... שאף שעדיין דעתו צלולה מכל מקום כך גזרה תורה שלא לחלק בין חרש לחרש.

בניגוד לדבריו סבור אני שיש סבירות כי פיקח שהפך לחש"מ איבד מיד את דעתו - בגלל הפגיעה במוחו - על כן, הוחמר דינם של כלל הפיקחים שהפכו לחש"מים ואין צורך לתלות את הדבר בגזירת הכתוב.²⁶ אם נכונים דברי, הרי גם בזמננו, ביחס לאילם שנעשה חרש ולפיקח שנעשה חש"מ, ניתן לבדוק אם נפגמה שמיעתו (והוא

²⁵ הרב ז"נ גולדברג, 'נישואי מפגרים', תחומין, ז, עמודים 234-236.

²⁶ סיוע נוסף יש לי מדברי מרן הבית יוסף, אשר צירף את שיטת רבינו ירוחם ושיטת הרמב"ם מבלי לחלק, כפי שאפרש:

הבית יוסף פירש שסיבת הפסול בחש"מ היא העובדה שדעתו משובשת, ומקור דברי הבית יוסף הוא בהסברו רבנו ירוחם, אשר פירש שסיבת הפסול היא שאינו משיג שום דבר על בוריו (וקבל את דבריו מרן הבית יוסף [אבן העזר סימן מד, סעיף א, ד"ה 'כתב רבינו'], וכן קבלו ה'חלקת מחוקק' [על השולחן ערוך שם, סעיף קטן ב] וכן ה'בית שמואל' [שם, סעיף קטן ד]). מכאן שלפי רבנו ירוחם והסוברים כמותו אפשר לבדוק אם החש"מ שהיה פקח והפך לחש"מ משיג דבר על בוריו. לעומתם, הרמב"ם אינו סומך על כתב החש"מ, אף שאפשר לבדוק את דעתו של אדם הכותב, וכך גם בהלכות עדות (פרק ט', הלכה יא) שם הרמב"ם לא כלל את החרש עם הפתי אלא עם השוטה, אשר אי אפשר לבדוק את דעתו כלל. כיצד, אם כן, כלל הבית יוסף את הרמב"ם עם רבנו ירוחם החולק עליו?

על כך יש לומר שפירושו של הבית יוסף כרבנו ירוחם, מבלי להבחין בינו לבין הרמב"ם מוסב על חש"מ מלידה ולא על פיקח שהפך לחש"מ, אשר נפגם בדעתו באופן אחר.

סיוע נוסף עולה מן העובדה שמחלקים בין חרש מדבר וחרש שאינו מדבר, שהרי לפי המדע חרש מדבר יכול להיות אדם שנפגם בשמיעה בלבד, מה שאין כן לגבי אדם שהפך לחש"מ, שוודאי נפגע בשכלו.

נחשב בר-דעת שהרי הוא עדיין מדבר בפה), או נפגמה דעתו (והוא אינו נחשב בר דעת).

יש לבחון כל מקרה לגופו ואין להחמיר ולפסול כל חש"מ מספק.²⁷ על פי הידוע לנו כיום, אכן יתכן שאין צורך לבדוק את מוחו של המדבר בשפת הסימנים, מאחר שהדיבור בשפת הסימנים מופעל על ידי חלקי המוח המפעילים גם את הדיבור בפה.²⁸ לכן, מוחו של חרש המדבר בשפת הסימנים מתפקד באופן שווה למוחו של המדבר בפה. מכל מקום, פשוט שאין כלל צורך לבחון את רמת שכלו של החש"מ מלידה אשר הצליח בלימודיו ואף בעיסוקיו, וברור לנו שהוא חריף.²⁹ יש לציין שדברי אלה אינם הכרחיים, אך נראה במבט ראשון שהם סבירים ביותר, ולכן ניתן לצרפם לספק ספקא ולהכשיר חש"מ (כפי שקבע הש"ך המובא לעיל).

²⁷ אין להקשות שחז"ל לא חילקו בדין אילם בין ספק דאורייתא לחומרא לבין ספק דרבנן לקולא והם החמירו בכולם. הרי כל עוד לא היה אפשר לבדוק לא רצו חכמינו לחלק בין דין חש"מ לדין אילם שנעשה חרש (כעין 'לא פלוג') ולכן לא דנו בחילוק זה בין הספקות, והשאירו מקום להתגדר בו לפי מדע התקופה.

²⁸ עיין: H. Poizner, E.S. Klima and Bellug, *What the Hands Reveal About the Brain*, Cambridge, MA, 1990. לעניין העובדה שעל ידי שמוש במוח, המוח עוקף ו"משלים" את החסרון (ולכן אפילו אם המוח נפגם, כל שהבן אדם קורא שפת הסימנים הרי הוא עוקף ו"משלים" את הפגיעה בחלק המוח הקשור לשמיעה ודבור), עיין: Randolph J. Nudo, "Remodeling of Critical Motor Representations After Stroke", *Molecular Psychiatry* (May 1997), 2 (3): 188-191. אמנם בשנים האחרונות גילינו שפעולות הגוף אשר היינו עלולים לזהות כקשורים בחלקים מסויימים של המוח, מתבצעות בצירוף חלקים אחרים של המוח. לכן לכאורה, אפשר היה לומר שאף אם המוח פועל מתפקד בקריאה ודיבור בשפת הסימנים, מכל מקום אולי הוא אינו מתפקד כמוחו של שומע באזנו ומדבר בפיו. אבל לאמיתו של דבר, אין זו אפשרות סבירה, כיוון שגילויים אלו רק מחזיקים את העמדה שקריאת שפת הסימנים מתפרשת במוח כאינפורמציה המגיעה כתוצאה משמיעה.

עיין: Alan L. Leiner, Henrietta C. Leiner, Charles R. Noback, *Cerebellar Communications with the Prefrontal Cortex: Their Effect on Human Cognitive Skills*. Palo Alto, CA: Channing House, 1995. וגם: Martin I. Sereno, "Language and the Primate Brain", *Proceedings, Thirteenth Annual Conference of the Cognitive Society*: 79-84, idem. "Four Analogies Between Biological and Cultural/Linguistic Evolution", *Journal of Theoretical Biology* 151: 467-507. (לשיטת סרנו, השווה ל: Adam A. Pack and Louis M. Herman, "Sensory Integration in the Bottlenosed Dolphin", *Journal of the Acoustical Society of America* (1995) 98: 722-733). יש מחקר ראשוני שלפיו שמיעת קול עוזרת לאדם להבחין בין זכרונות בדויים וזכרונות אמיתיים - אולם, ממצאים אלה נבחנו ואומתו רק ביחס לזיכרון לטווח קצר: Daniel L. Shacter, ed., *The Cognitive Neuropsychology of False Memories: A Special Issue of the Journal of Cognitive Neuropsychology*, 1999.

²⁹ משתי סיבות אין לטעון שחז"ל דרשו שהדיינים עצמם יבדקו אם אדם שיש בו 'ריעותא' איננו בר דעת. האחת - מפני שאין לנו מקור לטענה מעין זו, והשנייה - הלא ידיעה ברורה של המצב שווה היא לבדיקתו על ידי הדיין עצמו. (כפי שכתב גדול הפוסקים בשו"ת 'אגרות משה' יורה דעה חלק א, סימן מז.)

פירוש על פי הבנת היעדר הדיבור כגורם משפיע על תפקודו של האדם
ברור לי שירבו המתנגדים לפירוש זה המחלק בין חש"מ לחש"מ.³⁰ כמו כן, אין אני שלם עם פירוש זה, מאחר שהוא מתעלם מהסבר המונח 'דעת'. כעת, נתמקד בהבנת הפסול של חש"מ בדרך שאינה מבחינה בין חש"מ מלידה לבין פיקח שנעשה חש"מ, תוך בחינת המושג 'דעת'.

כתב הרמב"ם: "ואין סומכין על רמיזת החרש ולא על כתבו, אף על פי שדעתו נכונה ומיושבת עליו" (הלכות גיטין פרק ב', הלכה יז). יש להקשות: אם דעתו נכונה ומיושבת עליו, למה לפוסלו? עוד קשה, שהרי הרמב"ם סתר את עצמו: "החרש כשוטה דאין דעתו נכונה" (הלכות עדות פרק ט', הלכה יא). ניתן לתרץ שהרמב"ם סבור שדעתו של חש"מ קלושה היא, והיא אינה כדעת הפיקח, ואף שדעתו של חש"מ נכונה ומיושבת, מכל מקום היא איננה דעה צלולה³¹ (כפי שסברו חכמים שחלקו על ר' אלעזר ביבמות).

לאור זאת, יש לברר מתי נחשבת דעת החש"מ צלולה ומתי היא נחשבת קלושה. אין לומר שפסול זה של החש"מ הוא משום חוסר חריפות, שהרי הרמב"ם לא חילק בין חש"מים חריפים לשאינם חריפים (בדומה לר' פפא, אביי ור' יוחנן [גיטין עא:]: שלא חילקו). הדבר מזכיר את דברי הרמב"ם ביחס לקטן: "אפילו היה הקטן נבון וחכם הרי הוא פסול" (הלכות עדות פרק ט', הלכה ז).

לכן נראה לעניות דעתי, שהרמב"ם הבין המושג 'בר דעת' ככולל את היכולת לתפקד באחריות, ולא דווקא בחריפות בלבד. יש להגדיר את המושג 'בר דעת' כיכולת לתפקד באחריות, ויש לכך כמה ראיות:

(1) "אשה לא תתייחד עם שני אנשים הואיל ונשים דעתן קלות עליהן" (קידושין פ:); הרמב"ם פירש - 'שמוסרות עצמן לביאה' (הלכות איסורי ביאה פרק כ"ב, הלכה ט, ואין כאן מקום להאריך בדיון זה).

(2) המשנה (בבא קמא פרק ו', משנה ד') מחייבת לא רק את השולח בעירה ביד חרש ושוטה כי אם גם השולח ביד קטן. המשנה והגמרא לא מחלקות בין קטן חריף לקטן שאינו חריף.

(3) על פי פירוש זה, ש'בר דעת' פירושו יכולת לתפקד מתוך אחריות, מיושבים המקרים החריגים המתייחסים לחש"מ כבר דעת:

³⁰ במיוחד משום שהחילוק המוצע לעיל סותר את דברי הפרי מגדים, אשר חילק באופן הפוך (חלק ב', אות ד-ה בפתיחה לאורח חיים). יש לציין שלא עלה בידי הפרי מגדים בזמנו לדעת את המציאות הפיזית הידועה לנו, ומה גם שבזמנו הפיקח שהפך לחש"מ היה קרוב יותר ל'בר דעת' מאשר החש"מ מלידה.
³¹ כפי שכתב הרמב"ם בדיון שוטה: "אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים, הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב" (הלכות עדות פרק ט', הלכה ט).

□ העובדה שהולכים אחר רמיזותיו ואחר כתב ידו של חרש [=חש"מ] בדין מיטלטלין (גיטין עא.).

□ העובדה שחרש יכול להינשא מדרבנן (יבמות קיג.).

פשוט, לפי פירושו, שבדברים אלו (קניית מטלטלין והאפשרות להינשא) הקלו חכמים מאחר שהוא יודע אם מרוויח הוא או מפסיד (כדברי הגמרא שם), וכן בנישואין, מאחר שהוא יודע שמחובתו לפרנס את אשתו.³² (לעניין הצור שתהא מיוחדת לו ואסורה לאחרים,³³ תקנו חז"ל שיש בדבר איסור ועונש).

4) כן משמע שבעל שו"ת 'דרכי נועם' פירש את המונח 'בר דעת' כ'בר אחריות', שהרי כתב: "'חרש שוטה וקטן וכו' דלאו בני דעת נינהו' - אינם עומדים בדעת נכונה ובכוונה מתחילה ועד סוף, לפי שדעותיהם משתנות מעת לעת" (חלק אבן העזר, סימן ג, ד"ה 'ואף על גב שבפרק ב'),³⁴ היינו שאינם מתנהגים באחריות.³⁵

5) כך משמע מתשובתו של מהר"ם שיק שכתב על דברי רב כהנא בשם רב, המכשיר חש"מ המדבר מתוך הכתב: "דוקא בהתחרש אחר כך הוא דמועיל יכול לדבר מתוך הכתב אבל בנולד חרש אינו מועיל יכול לדבר מתוך הכתב... וכמעשה קוף בעלמא הוא ושאינה אלא כפי מה שנקבע ונטבע בו מההרגל והלימוד, ואין לו בחירה ודעת חופשית" (חלק אבן העזר, סימן עט). פשוט הדבר שאין לסבור

³² למי שיתמה על כך שמצד אחד אני מכיר בכך שדרישת רמת ה'דעת' אינה שווה בכל עניין, ומצד שני אני איני ממשיך לדון על כל עניין בפני עצמו, יש לומר שברור כי חש"מ המדבר בשפת הסימנים הנו בר דעת כבן או בת בגיל בגרות. אם אכן יבוא אדם ויוכיח שבתחומים אחדים בחברתנו החש"מ מוגבל בתיפקוד, ישנם מושגים בהלכה שדרכם אפשר לטפל בעניין זה, שהרי מצאנו בכמה מקרים דרגות שונות של אחריות באותו אדם. לדוגמה, אשה נתפסת כבעלת אחריות, חוץ מבדיני ייחוד ועדות. (לעניין ייחוד - עיין בקידושין פ:; לעניין עדות - עיין בספר החינוך בסוף מצוה קכב, בפירוש הרלב"ג על פרשת משפטים [פרק כ"ג, ד"ה 'התועלת השני' בסוף השורש הרביעי]). דוגמה אחרת: יתום בוגר נתפס כבעל אחריות במכירת סתם קרקעות אבל לא במכירת קרקע שקיבל בירושה (עיין בבא בתרא קנו.).

³³ זהו עיקר עניין הנשואין כפי שעולה מן התורה, מכך שהנואף נהרג, וכך עולה גם מדברי הגמרא: "איתתא לבי תרי לא חזיא" (קידושין ז). כך משתמע גם מדין דאורייתא שאסור לאדם להחזיר את גרושתו שנישאת לאחר, כפי שהבינו אותו חז"ל והרחיבו אותו לדין דרבנן: "שמא יאמרו מחליפין נשותיהן זה לזה במתנה" (גיטין פד, והשווה שבת סב:). כך פירש גם בעל ספר החינוך (מצוה תקנב, ד"ה 'משרשי המצוה'), וב'אור שמח' (הלכות אישות פרק א', הלכה ד, ד"ה 'ואחרי העיון'), ואין כאן מקום להאריך.

³⁴ אין לפרש שכונתו לומר שלעתים הוא שוטה ולעתים הוא פיקח, שהרי זהו רק פירוש אחד בשיטת ר' אלעזר (יבמות קיג:). שנדחתה להלכה מפני שיטת רבנן, אשר כמותם פסק הרמב"ם (הלכות תרומות פרק ד', הלכה ד).

³⁵ אין כוונתי לומר שיש לנו הנחה או הכרעה שנערים מתנהגים כראוי יותר מקטנים, שהרי כתב בשו"ת 'חתם סופר' (יורה דעה, סימן קמד, ד"ה 'וראיתי במקור העניין') שקטנה היכולה לעמוד על עצמה, אין חשש שתתפתה, אף על גב שכבר טעמה טעם ביאה, מה שאין כן בגדולה, שיש חשש שתתפתה. כוונתי לומר שהנער נתון אחריות עצמו, מה שאין כן 'קטן', וברור הדבר לכל המבין בעניין זה, ואין כאן מקום להאריך.

שכתיבה נחשבת 'מעשה קוף', על אף שמגלה רצון וכוונה, אלא אם כן נפרש את המושג 'בר דעת' כפי שפירשתיו, דהיינו היכולת לתפקד באופן אחראי. לא מצאתי אילן גדול לתלות בו את ראיותי אלה³⁶ עד שנתברר לי שזכיתי לכוון לדברי אחד מגדולי פוסקי ציון בשו"ת 'מנחת שלמה', אשר ביאר את עניין חסרון דעת בחש"מ בדבריו: "איש כזה שאי אפשר לראותו כאחראי על מעשיו" (סימן לד.). פשוט שחוסר האחריות בחש"מ נובע מהיעדר תקשורתו עם שאר בני אדם בחיי היום יום באמצעות הדיבור.³⁷ אדם לא יכול להתפתח להיות בר דעת ללא תקשורת יומיומית עם בני אדם אחרים, אשר דרכה לומד הוא על החיים ובהגיעו לבגרות הוא הופך לאדם אחראי. צירוף של התפתחות הדימוי עצמי הנגזר (בחלקו) מהתייחסות הסביבה אליו³⁸ עם ההתפתחות הפיזית, דהיינו סימנים,³⁹ הם ההופכים אותו לבר דעת.⁴⁰

לפי פירוש זה, הדין שחש"מ אינו בר דעת מאחר שאינו שומע את המדברים ואינו קורא את שפתיים, סביר ומובן. אפילו אם היה פיקח והפך לחש"מ, העובדה שהוא מנותק מן הסביבה פוגמת בדעתו. (עוד יתכן שהוא נפגם בדעתו באופן פיזי, כפי האמור לעיל.) לאמיתה של תורה, אפשר שאנו רק מסופקים אם דעתו נפגמה בגלל חוסר תקשורת, וכן דייק בעל שו"ת 'היכל יצחק'⁴¹ שהרמב"ם סבור כי פסול

³⁶ בכך שפירשנו ש'דעת' היא תפקוד באחריות, הרי סילקנו את ראית בעל שו"ת 'זכר שמחה' (סימן ז) אשר פסל חש"מ שלמד להבין ברמיזה, ואלו דבריו: "תדע דבדואי קטן בן י"ג שנה פחות יום אחד, שלומד תורה ומשנה ומבין בה, יש לו דעת רחבה הרבה מאד כזה שלמד... ואף על פי כן כללא כילי חז"ל שקטן לאו בכלל בני דעה שלמה נינהו... אלמא דהשכל זך וצח המובן בתיבת מחשבה אין בהם". במחילת כבוד תורתו, נראה שבקטנים יש מחשבה, והרי האחריות היא שחסרה להם.

³⁷ אפשר אולי לחלק ולומר שהדבר היה נכון בזמן חז"ל, כשהשימוש בכתיבה היה מוגבל ואורח החיים התנהל באמתעות דיבור, אך בזמננו, הדפוס (ובדורנו אף תקשורת אלקטרונית) הוא בעלי השפעה על התפתחות יתרה של 'דעת' בקרב אנשים רבים יותר; עיין: Walter J. Ong, *Orality and Literacy* (1988), chs. 3,4,5. מכל מקום, לא אדון בעניין זה.

³⁸ עיין: Nancy Weinberg and Judy Williams, "How the Physically Disabled Perceive their Disabilities", *Journal of Rehabilitation* 44 (Aug.-Sept. 1978) וכן: Robert Ross, Michael Begab, Ernest Dondis, James Giampiccollo, and C. Edward Meyers, *Lives of the Mentally Retarded*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1985. וכן: Alexander, Kenneth B. Clark, and Samuel Sillen, *Racism and Psychiatry*. 1991.

³⁹ אין כאן מקום להאריך ולפרש את המחלוקת בשאלת הגיל בו מתחייב דיני אדם או דיני שמים, בהתאם לדברינו, ועיין בשו"ת 'מהר"י ווייל', סימן קצא.

⁴⁰ עיין בכתיבתם של פיאז'ט ואריקסון: Erik H. Erikson, *Childhood and Society*. NY: W.W. Norton, 1950, 1993. Dorothy G. Singer and Tracy Revenson, *A Piaget Primer: How a Child Thinks*. Revised 1996, 1998. Jean Piaget, *Moral Judgement and the Child*. Free Press, 1997. Peter Sutherland, *Cognitive Development Today: Piaget and his Critics*. Paul Chapman Publisher, 1992. Eugene V. Subbotsky, *Foundations of the Mind: Children's Understanding of Reality*. Harvard University Press, 1993.

⁴¹ אבן העזר חלק ב', סימן מז.

פיקח שהפך לחש"מ הוא מצד הספק.⁴² על אף שהרב הרצוג לא סמך על דיוק זה, ניתן לסמוך עליו, שהרי הרב הרצוג לא ידע שדיוק זה נזכר גם בשו"ת 'אבני נזר'.⁴³ לבסוף, מצאתי שבדברים שכתבתי - על היותה של התקשרות גורם ההופך אדם לבר דעת - זכיתי לכוון לסברת גדול הפוסקים בשו"ת 'אגרות משה', הסובר כי למרות שחרש המדבר הוא אדם הפגום במוחו, הוא נחשב בר דעת, וכך כתב שם בביאור שיטתו:

על כל פנים הא מדבר ויש לו התחברות עם בני אדם שזה משלים החסרון, שלכן דינו כפקח וכו', אבל כשהוא שומע... שאינו מדבר אין בזה שום שייכות למוח ולעניין הדעת אלא הוא מחלה וחסרון באברים אחרים.

(אבן העזר חלק ג', סימן לג)

כיוונתי אכן לסברתו במה שכתב שהתקשרות 'משלימה החסרון',⁴⁴ ובאמת, על פי המדע הרפואי המודרני רבים מן החרשים המדברים הנם פגועים באוזניהם בלבד, ואינם פגועים במוחם,⁴⁵ ורק פיקח שהפך לחש"מ הוא פגוע במוחו (גיוון מעין זה נמצא אף בין החש"מים מלידה). ביחס לאלה, לימדנו גדול הפוסקים, שכל המתקשר הרי זה 'משלים החסרון'.⁴⁶ חש"מ המתקשר בשפת הסימנים בעידן המודרני, מתקשר לא רק עם חש"מים בני דעת, אלא אף עם חרשים ואנשים שומעים המדברים

⁴² שהרי הרמב"ם כתב: 'ואין סומכין', משמע לפי הרב הרצוג זצ"ל, שלשיטת הרמב"ם הענין מוטל בספק בגלל אי הוודאות במצבו של הפיקח שהפך לחש"מ. נראה לי שאפשר לדייק כך גם מהעובדה שהרמב"ם לא כתב בלשון החלטית - "חרש שגירש על ידי גט, הגט בטל [=מדאורייתא]".

⁴³ אלו דבריו: "ואפשר דהילכתא כר' כהנא וכתובה הינו דיבור ממש" (חלק יורה דעה, סימן שו).

אף אם נאמר (כנגד 'אבני נזר' ו'היכל יצחק') שהדין שחש"מ אינו בר דעת הוא דין מוחלט, בין לקולא בין לחומרא, פשוט שהדבר כך כדי לא לתת את הדבר לשעורין, כדברי הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א (שאת דבריו הבאנו לעיל). כמו במקומות אחרים, גם כאן גזרה התורה כנגד מתן שיעור לדבר, שהרי אי אפשר לדעת מתי בדיוק נפגמה דעתו. אמנם פשוט הוא שחש"מ המתקשר בשפת הסימנים אינו נכלל בגזירת הכתוב, שהרי הוא אינו כחרש-אילם לכל דבר.

⁴⁴ אין להקשות מכך שבעל 'אגרות משה' (אורח חיים חלק ד, סימן סב) סותר את עצמו, בכך שכתב כבוד תורתו ש'דין דעת תלוי בהבנה', היינו הבנה שכלית. ברם, המעיין בדבריו שם ימצא שכתב: "וילדי האשה דאיתא בגיטין דף נ"ז ע"ב, שהיו כולן קטנים וידעו להשיב לקיסר והבינו כל כך עד שמסרו נפשם להריגה", מכאן משמע שהוא סובר שעניין הדעת לא תלוי בחריפות בלבד.

סיוע נוסף לפירושונו, שהדעת תלויה בתקשרות ודימוי עצמי, הוא העובדה שנשים בנות דעת הן, ויחד עם זאת דעתן קלה, ואין כאן מקום להאריך, והמבין יבין.

⁴⁵ אין להתעלם מ'Receptive Aphasia', אבל בעבר גורם זה היה חריג היות ואנשים איבדו את חוש השמיעה בדרכים הקשורות לאוזן בלבד. אף היום, הגורם הזה הנו סיבה בלתי שכיחה לחרשות.

⁴⁶ על כן, אין לחשוש לפסול חש"מ בשל דברי בעל השו"ת 'משפטי עוזיאל' (חלק ב', סימן פט) הסובר שלחש"מ יש פגם במוחו, וגם לא בשל דברי שו"ת 'היכל יצחק' (אבן העזר חלק ב', סימן פב).

בפיהם ומסמנים בידיהם. לכן, פשוט הדבר שהתחברות זו עם בני אדם משלימה את החסרון.

לפי פירוש זה הקושר בין דיבור יומיומי במעמד של פיקח לבין המושג 'בר דעת', אין לייחס את תשובת 'צמח צדק'⁴⁷ למציאות שלנו. בדבריו שם כתב שעל אף שיש חרשים יחידים שהם פיקחים, אין להחשיבם כברי דעת ואין לחלק בין החרשים [=חש"מים] (עיין שם). הרי בזמננו אין אנו דנים ביחידים ולכן ההנחה שאין לחלק בין החרשים מובילה אותנו להכשירם. אפילו אם נפרש את כוונת כבוד תורתו שיש לנהוג כך, אפשר לפרש את דבריו כמרמזים לכך שכל עוד שחרשים-חרפים אלו הם מיעוט, החברה תתייחס אליהם כמפגרים וכתוצאה מכך, הם לא יחשבו לברי דעת. בזמננו קיימת קבוצה שלמה של חש"מים המתקשרים באמצעות שפה אקסקלוסיבית.⁴⁸

על פי ניתוח זה, שלפיו השגת דעת תלויה בתקשורת יומיומית איכותית, סילקנו את ראיית בעל שו"ת 'שער הזקנים' שכתב:

אם ספק שלך מה שחידשו בזמנים הללו להרגילם ללמד שיבינו ברמיזה וכו', הלא לר' אלעזר (יבמות קיג.) סבירא ליה דיש בו דעה קצת, ומשום הכי הוי ספק. אבל לרבנן לית בהון דעה כלל, או שאין חושבין דעת קלישתא לדעת צלולה, דהרי בכל מקום אמרינן חרש שיכול לדבר מתוך הכתב ורומז ונרמז, כדאיתא בגטין דף ע"א ואפילו הכי לא חשיבא לרבנן כבר דעת.

(חלק ב, דף קלה עמוד ד, המצוטט בשו"ת 'זכר שמחה' סימן ט')

בזמננו, כאשר חש"מים מתקשרים היטב באמצעות שפת הסימנים, ברור שהם ברי דעת.

פשוט גם שאין לסמוך על פסיקת מהר"ם שיק, המובאת לעיל, לפיה יש לפסול גם בזמננו, כי אל לנו לקיים את דברי כבוד תורתו במציאות חדשה, אשר בה מהווים דבריו טעות בדבר משנה.⁴⁹

⁴⁷ סימן עז.

⁴⁸ איני יודע מה יהא דין פיקח שהפך לחש"מ - ואינו מתקשר באמצעות שפת הסימנים - שלא נפגם בדעתו באופן פיזי ויש אפשרות שיחזור לדבר בעתיד. מחד גיסא ניתן לומר שהוא בר דעת, שהרי בזמננו, אנו רואים את הנולד, ויודעים שאין הוא אלא אדם שהפך אילם זמנית ולא חש"מ רגיל. מאידך גיסא ניתן לומר שדינו עדיין כשאר חש"מים בשל גזירת הכתוב. פשוט שאין ראייה מדין חש"מ שהפך פיקח, ואין כאן מקום להאריך. לכן נראה, שיש להחמיר ולהתאים את מעמדו - בר דעת או שאינו בר דעת - בכל מקרה לחומר, ואניח דבר זה לעיון בידי חכמים ותלמידיהם הגדולים ממני.

⁴⁹ הדבר דומה למה שמצינו לגבי ר' טרפון בסנהדרין לג.

האם הפירוש השני מתאים לדברי הרמב"ם?

לכאורה אפשר להקשות, שהפירוש האחרון איננו מסתדר עם הבנתנו ברמב"ם, המכשיר חרש המדבר כבר דעת לחלוטין.⁵⁰ הרי אדם שאינו מתקשר עם סביבתו באופן יומיומי אמור להיחשב כמי שאינו בר דעת. אמנם אין זו קושיה, שהרי כמו שאדם השומע נחשב בר דעת משום שהוא מתקשר עם סביבתו, כך גם מי שגדל כשומע, התפתח להיות בר דעת. כל עוד שיכול הוא להביע את דעותיו באמצעות דיבור, הוא אינו מאבד את דעתו (למרות שהוא אינו שומע ולמרות שאין ביכולתו להבין את דבריהם של הבריות אלא על ידי רמיזה וכתובה). אולם, מגבלת השמיעה פוגמת ב'חריפותו' ולכן מוגבל הוא במשא ומתן בקרקעות. (כפי שפירשו הב"ח, נתיבות המשפט ומהרש"ם את דברי הרמב"ם, המחלק בין אישות למקח וממכר בקרקע.)

מאחר שאיני מוצא סברות אחרות אשר באמצעותן ניתן לפרש את דברי הרמב"ם, ומאחר שעולה מן הסברות עד כה שחש"מ המתקשר בשפת הסימנים הנו

⁵⁰ כפי ששינונו בתרומות, וכדברי הרמב"ם (הלכות תרומות פרק ד', הלכה ד; הלכות שחיטה פרק ד', הלכה ט; הלכות אישות פרק ב, הלכה כו). המחזיקים בשיטה זו הם: בעל 'נתיבות המשפט' (חושן משפט סימן רלה, סעיף קטן כ), ושו"ת מהרש"ם (חלק ב', סימן קמ), התוס' במגילה (יט; ד"ה 'חרש'), הר"ן (שם) והריטב"א (שם, ובגיטין ע"א), הטור (חושן משפט, סימן רל), מהרש"ל (יבמות פרק י"ד, סימן א), שו"ת 'פעולת צדיק' (חלק ב', סימן רמב) וכן נראית דעת המחבר להלכה כפי שפסק כך באורח חיים (סימן נה, סעיף ו).

העובדה שהמחבר פסל את החש"מ (חושן משפט סימן רלה, סעיף טו), אין טעמה משום שסבור הוא שחש"מ לאו בר דעת הוא, כמו שנפרש לקמן את דברי הרמב"ם ומרן, שאינם סותרים את עצמן. (הגר"א הולך בשיטתו לעיל שסבור הוא כי מרן כתב את השולחן ערוך כספר ילקוט שיטות שיש בו סתירות מכוונות, ולא כספר הלכה, ואין כאן מקום להאריך.)

אמנם ישנן דעות לפיהן סבור הרמב"ם סבור כי חרש המדבר - דהיינו פיקח שנעשה חש"מ - אינו בר דעת; איתן ניתן למנות את הבית יוסף (חושן משפט סימן רלב, ד"ה 'זמ"ש ויראה'), ב"ח (סוף ד"ה 'החרש'), הגר"א (אבן העזר סימן קכ, אות טו), ב'גט פשוט' (שם סעיף קטן טו) וכך משמע גם מהרמב"ם (הלכות מכירה פרק כ"ט, הלכה ב). שיטה זו היא גם שיטת האור זרוע (הלכות שחיטה, סימן שסז). ברם על פי דעות אלו, פשוט שפסול מכיוון שחרש הנו מחוסר תקשורת. אחרת לא היה הרמב"ם פוסל חרש המדבר, מאחר שאינו פגום במוחו. לכן פשוט שחש"מ המתקשר בשפת הסימנים יהיה כשר לפי דעות אלו.

(ולכל מי שחולק על תרוצי בהמשך המאמר, לפי ההבנה שהרמב"ם מכשיר חרש המדבר, אשיב שאפילו אם טעיתי, עיקר הדין הוא כאותן דעות הפוסלות (והן אינן דורשות תירוצים אלו), כן כתב בשו"ת 'דברי חיים' (חלק ב', אבן העזר, סימן עב) שאין לפסוק כשיטה זו ברמב"ם ואף אין להחמיר בגללה כי אם לחומרא בעלמא.)

לא ירדתי לסוף דעתו של בעל 'גן המלך' (שנדחתה לחלוטין להלכה) שכתב: "...דחרש המדבר דדיינינו ביה דהוי כפקח לאו בכל חרש אמרו... אם נתחרש בידי אדם אף על פי שמדבר פטור לגמרי"; וצריך עיון גדול, מהיכן למד חילוק זה, הסותר את המציאות, ואין כאן מקום להאריך.

בר דעת, יש להחשיב חש"מ לבר דעת בין לקולא ובין לחומרא בגלל צירוף ספק ספקא וצדדים להתיר כפי שקבע הש"ך (המובא לעיל).

האם דין חש"מ הוא דין ששייכים בו נימוקים וטעמים?

כל מה שכתבתי עד עתה, נובע מנקודת מבט הרואה את עניין 'בר דעת' כעניין שיש לו טעם. אולם הרב משה לייב ענגל מסאסין כתב:⁵¹ "רש"י (חגיגה ב:) כתב דהכי קים להו לרבנן דמי שאינו שומע ואינו מדבר לאו בר דעת הוא ו'קים להו' הוי הלכה למשה מסיני".

לולא דמסתפינא הייתי אומר שגם בהלכה למשה מסיני רחמנא סברא בעי ויש לפרש את המושגים 'בר דעת' ו'חש"מ' (ואז נוכל להסיק לפי דברינו שחש"מ השומע ומדבר בשפת הסימנים אינו כשאר החש"מים). בגמרא אנו מוצאים שיש טעמים להלכות שהן הלכה למשה מסיני.⁵² חז"ל לא אסרו אלא להשיב על הלכה למשה מסיני.⁵³ אם כן, אני איני בא להשיב כי אם לפרש.⁵⁴

מכל מקום נראה, במחילת כבוד תורתו, שאין לפנינו דין של הלכה למשה מסיני:

- (1) הרמב"ם כתב בהקדמתו לפירוש המשניות שהלכה למשה מסיני היא הלכה שאין חולקים עליה, ואילו בדין חש"מ יש פלוגתא בין ר' אלעזר וחכמים.⁵⁵
- (2) הרמב"ם⁵⁶ פוטר חרש נכרי משבע מצוות בני נח משום שאינו בר דעת וכבר כתב הרדב"ז⁵⁷ שהלכות למשה מסיני אינן שייכות בבני נח.

⁵¹ מצוטט בשו"ת 'רבי עזריאל' (חלק ב', סימן נח).

⁵² עיין נדה מט.

⁵³ עיין רש"י נזיר כט. (ד"ה 'בשלמא ר' יוחנן'), ואף ר"י כתב כנגד רש"י (תוס', בבא בתרא קא:; ד"ה 'המוצא') שהלכה שיש לה טעם אין לכנותה הלכה למשה מסיני, ולפי סברת הר"י דין חש"מ אינו הלכה למשה מסיני. אין לצרף את סברת הר"י לדברי רש"י, ולומר שמאחר שרש"י סבור שהלכה זו היא הלכה למשה מסיני אי אפשר לתת לה טעם, שהרי רש"י שם מכנה אותה 'הלכה למשה מסיני' על אף שיש לה טעם. לכן ניתן לתת טעם, בין לר"י ובין לרש"י. כמו כן, ניתן להסביר שר"י מודה כי יש הלכות למשה מסיני אשר יש להן טעם, וכל כוונתו אינה אלא לומר שבכל מקום בו לא מוכח כי הלכה מסוימת היא הלכה למשה מסיני אין לכנותה כך. (בדומה לכך יש לפרש גם את רש"י בחולין מב).

⁵⁴ אולם, אם דין חש"מ הוא הלכה למשה מסיני, לא ניתן לתרץ כתירוץ הראשון שהצענו, שחש"מ פיקח שאינו פגום במוחו נחשב בזמננו בר דעת בלי קשר לדיבור. זאת משום שבהלכה למשה מסיני אין הולכין אחר הטעם (ועיין עוד לקמן שאדון ב'הלכה למשה מסיני בשיעורים'). לכאורה נשאר רק התירוץ שהדובר בשפת הסימנים הנו כ'שומע ומדבר'.

⁵⁵ כך גם העיר הרב עזריאל הילדסהיימר, שם.

⁵⁶ הלכות מלכים פרק י', הלכה ב.

⁵⁷ הלכות מלכים פרק ט', הלכה י. (בד"ה 'וכן חייב על אבר מן החי').

לכאורה, אפשר לסתור את ההוכחה השנייה על פי החילוק המצוי בדברי החתם סופר אשר טען שעל אף שדין 'קטן' הוא הלכה למשה מסיני לגבי ישראל, המושג 'קטן' שייך גם בבן נח:

קטן שהגיע לפלגות ראובן גדולי חקרי לב ואפילו הכי בישראל הלכה למשה שאין מעשיו כלום עד שיביא ב' שערות אחר שנותיו ואז אפילו אין שכלו זך שאינו יודע להפלות וכו', הרי הוא גדול לכל דינו,⁵⁸ ואמנם בני נח דלא ניתנה להם שיעורין כל ששכלו שלם כראוי וכעין בבבא בתרא קנה: דמסברו ליה ומסבר הוה גדול.

(שו"ת 'חתם סופר', יורה דעה חלק ב', תשובה שיז, ד"ה 'הנה זה')

על פי דבריו, ניתן לחלק גם בעניין חרש ולומר שבישראל כל חש"מ איננו בר דעת, מה שאין כן בנכרי.

אולם, אם נלך בכל זאת בעקבות החתם סופר, נוכל למצוא מעין ראייה לדברי לעיל שהלכה למשה מסיני יש לה טעם. החתם סופר מחדש שלמרות תשובת הרא"ש - שזמן בגרות והבאת שערות ושיעורן הנם בכלל שיעורים שנאמרו הלכה למשה מסיני - ניתן לראות שעצם עניין קטנות ובגרות קיים גם ביחס לנכרי. על כן, מכנה החתם סופר את הנכרי שיש בו דעת - 'גדול',⁵⁹ והוא אינו מסתפק בכינוי 'בר דעת'. לפי זה נראה שעניין הלכה למשה מסיני הנו גזירת הכתוב בקבלה,⁶⁰ והוא שייך רק בישראל ולא בנכרי. ביחסנו אל הנכרי אנו בוחנים אותו ומתייחסים אליו בהתאם לאחריותו, והוא אינו יכול להיפטר בגלל אופיו הכוללני של החוק. (חשוב לציין שחילוק זה מתאים לחילוקים אחרים בין נכרי לישראל). ברם, כבר כתבתי לעיל, שחש"מ המתקשר בשפת הסימנים אינו כלול בגזרת הכתוב של חש"מ.

ישנה ראייה נוספת לפירושו שהלכה למשה מסיני זו אינה אלא גזירת הכתוב במסורת. רק על פי פירוש המושג 'הלכה למשה מסיני' כשווה ל'גזירת הכתוב', ניתן לבטל את הקושיה האפשרית כנגד גדול הפוסקים, הרב משה פיינשטיין. הרב פיינשטיין כתב בפשטות ב'אגרות משה'⁶¹ שדין הקטן הוא גזירת הכתוב הכוללת קטנים חריגים - אף אלו שיש להם דעת - והרי הרא"ש והחתם סופר קדמוהו וכתבו

⁵⁸ עיין במה שכתב החתם סופר בדין מפגר בתשובתו שהבאנו לעיל.

⁵⁹ כפסק הרמב"ם שיש פטור קטן בנכרים (כפי שהבאתי לעיל).

⁶⁰ עיין נדה מה., שם נזכר שר"ע לימד את תלמידיו שמאחר שיש כלל (=חוק) בהלכה למשה מסיני, אז כבר לא דנים כל מקרה על פי טעמו של הפסול.

⁶¹ אורח חיים חלק ד', סימן סב (ד"ה 'הנה לדידי').

שדין זה הנו הלכה למשה מסיני! לפי דברינו אין כאן קושיה שהרי הלכה למשה מסיני זו היא גזירת הכתוב בקבלה.

עוד כתב החתם סופר,⁶² שקרוב לוודאי כי דינו של החש"מ הוא הלכה למשה מסיני. אף על פי כן, כתב שאפשר ללמוד בקל וחומר מדינו של חרש (שאינו בר דעת) לכל אדם שיש בו חסרון דעת גרוע יותר. ברור אם כן, שלשיטתו - הלומדת קל וחומר מדין חש"מ - עלינו להתייחס להלכה למשה מסיני זו כדבר שיש לו טעם. (על אף שאין למדין קל וחומר מהלכה למשה מסיני,⁶³ נראה שהחתם סופר סבור ש'הלכה למשה מסיני' זו היא 'הלכה בשיעורים' ולא הלכה למשה מסיני מצד עצמה,⁶⁴ ולכן אפשר ללמוד ממנה בסברת קל וחומר.)

מכל מקום, בדין חרש המדבר מתוך הכתב קיימת מחלוקת תנאים בין ר' שמעון בן גמליאל לחבריו.⁶⁵ ניתן לראות שאין בידינו הלכה למשה מסיני לפיה חרש המדבר שלא באמצעות פיו, נחשב אילם.⁶⁶ על כן יש חיוב לדון בגופו של הדין, ולא באתי אלא לצאת ידי חובתי. אחר כך מצאתי שכך כתב ב'מנחת שלמה' (סימן לד) שדין חש"מ אינו הלכה למשה מסיני (ולכן הוא שייך גם בבן נח, עיין שם).

לסיכום, נראה שחש"מ השומע ומדבר בשפת הסימנים נחשב בר דעת. כך גם משמע משו"ת 'מנחת יצחק' (חלק ג, סימן מא), שהשומע באמצעות מכשיר שמיעה נחשב בר דעת,⁶⁷ ולכן אסור לו לצאת בשבת במכשיר שמיעה (אלא אם כן נאמר שהמכשיר נחשב לדרך מלבוש). הוא אינו מחלק בין אלו השומעים באמצעות מכשיר

⁶² שו"ת 'חתם סופר' (אבן העזר חלק ב', סימן ב, ד"ה 'גרסי' ששם).

⁶³ עיין רש"י כריתות כז; תוס', ראש השנה ט. (ד"ה 'ור' ישמעאל); תוס', סוטה כח. (ד"ה 'אינו'); תוס', חולין יא. (ד"ה 'מנא').

⁶⁴ ב'ערוך לנר' (סנהדרין פד). אנו מוצאים שהלכה כזו נחשבת להלכה בשיעורים. לדעתו, הדין האוסר על ערל לאכול מקרבן פסח הנו הלכה למשה מסיני בשיעורים בדין זר.

⁶⁵ אליבא דרב פפא, אביי ור' יוחנן. היחיד החולק הוא רב כהנא בשם רב, שאולי סובר שלכולי עלמא הוא נחשב בר דעת, מכיוון שכל התנאים סוברים שחרש המדבר מתוך הכתב אינו נחשב חש"מ, ורב כהנא הבין שר' שמעון בן גמליאל אינו חולק על דברי חבריו כי אם מפרש אותם (בדומה לדברי רב פפא שכתב 'אלמלא ר' יוחנן... ועיין שם).

⁶⁶ עיין בתוספות יום טוב (תמורה פרק ג', משנה ג, ד"ה 'תמורת אשם', וד"ה 'אשם שמתו בעליו') אשר מפרש לפי רש"י כי למרות שבעיקר הלכה למשה מסיני לא שייך שתתקיים מחלוקת, מכל מקום אפשר שתתקיים מחלוקת בפרטים (שאולי נשכחו), ופרטים אלו אינם הלכה למשה מסיני. לכן אף אם נאמר לפי רש"י, שדין חרש הנו הלכה למשה מסיני, מכל מקום הגדרת חרש המדבר, אם היא בפה, בכתב, או בגופו איננה הלכה למשה מסיני.

⁶⁷ אף אם נאמר שלא די בכך שאדם מדבר על מנת שנכנה אותו 'בר דעת', אלא יש צורך בשמיעה. כבוד תורתו השווה בין השומע על ידי חצוצרות אשר נחשב 'שומע ובר דעת' לפי הפרי חדש (אבן העזר סימן קכא, והוא הובא גם בשערי תשובה [אורח חיים סימן תרפ"ט, סעיף קטן ב]) לבין עניין שומע על ידי מכשיר.

באופן מלא לבין אלו הנעזרים במכשיר בקריאת שפתיים. מכאן משמע, שבעל ה'מנחת יצחק' סבר שקריאת שפתיים נחשבת כשמיעה (שאם לא כן, היה לו לחלק ולכתוב שאנשים אלו אינם בני דעת ומותר להם לשאת מכונת שמיעה בשבת,⁶⁸ ומאחר שלא כתב כן נראה שדעתו היא שקריאת שפתיים נחשבת לשמיעה).

תמוהים הם דברי החכם המאיר עיני דורנו בכל שבילי הפוסקים שכתב בשו"ת 'יחיה דעת'⁶⁹ שאדם אשר למד לתקשר באמצעות קריאת שפתיים אינו נחשב מדבר, שהרי חרש זה גם שומע וגם מדבר (ואין נפקא מינה בשאלה באיזה חוש הוא מבין את דברי הזולת). אולי סובר הוא כדבריו של בעל שו"ת 'דברי מלכיאל' שכתב:

דאם כן נימא שחכמי הש"ס טעו חס וחלילה בדין חרש בשביל שלא ידעו שאפשר ללמדו לדבר! ועל כן צריך לומר דזה נתקבל הלכה למשה מסיני שחרש אין בו דעת ופטור מן התורה מכל המצוות, וכיוון שלא חילקו [ו] בין שלמדוהו לדבר או לא, מוכח שהכל אחד.

(שו"ת 'דברי מלכיאל' חלק ו', סימן לה)

על אף שנראה לעניות דעתי, כי טעה בכך שהגדיר מצווה זו כהלכה למשה מסיני (כפי שכתבתי לעיל), ניתן להסביר שהתכוון לשיטת החתם סופר, שכתב בפירושו 'תורת משה' לפרשת משפטים: "וכיוון שהקב"ה נותן חכמה לחכמים והוא ציווה לשמוע לסנהדרין, בוודאי לא יניח אותם הקב"ה לטעות ואי אפשר שיהיה ביניהם ובין האמת סתירה".

אולם, הסבר זה תמוה משתי סיבות:

ראשית, אין לדין אלא מה שענינו רואות; חז"ל לא טעו בכך שפסקו בהתאם למדע בזמנם ועלינו מוטל החובה ליישם את פסיקתם בהתאם למדע בן זמננו.⁷⁰ דברי חז"ל, לפיהם אדם שאינו שומע ואינו מדבר בשום שפה (אפילו לא בשפת הסימנים) אינו בר דעת, הנם נכונים לכל הדעות. עם זאת, חז"ל לא חיו במציאות שבה לימדו חרש לדבר בפה ובשפת הסימנים. על כן, אין מקום לומר שחכמי

⁶⁸ אפשר גם לאמר שיש לנו לאסור זאת, כדי שלא יטעו השומעים ויחשבו שהם ברי דעת.

⁶⁹ חלק ב', סימן ו; ומצאנו כדבריו בשו"ת 'בית שלמה' של הגאון מסקאלא (חלק אורח חיים, סימן צה).

⁷⁰ פשוט הדבר שאין בידינו לסתור דבריהם ולומר שחרש המדבר מתוך הכתב הנו בר דעת, שהרי מצינו שתנאים ואמוראים דנו בעניין זה. פשוט גם שאין בידינו לומר שדבריו מסתברים בדבר שחלקו עליו חכמי הש"ס, (כדברי הרמב"ן בחדושי [גיטין דף כט.]). אולם, שאלתנו היא האם חש"מ המתקשר בשפת הסימנים נחשב פיקח, שהרי חז"ל לא דנו בעניין זה.

התלמוד טעו בדין חרש משום שלא ידעו כיצד ללמדו לדבר, לא בפיו⁷¹ ולא בשפת הסימנים.

שנית, אף אם נקבל את דברי חז"ל, ניתן עדיין לדייק בדבריהם ולומר שהם לא פסלו אלא את 'המדבר מתוך הכתב' ולא את 'המדבר בידיים והשומע שיחת ידיים', וכפי שלימדנו רבנו, הנשר הגדול - מותר לדייק אף בהלכות הקבועות לדורות. (לפי דעתם של בעלי התוספות, מותר לדייק אף בהלכה למשה מסיני.⁷²) כך מצאנו, שהרמב"ם מכריע בעניין טרפות: "ואין להוסיף על טריפות אלו כלל... אין לך אלא מה שמנו חכמים שנאמר: 'על פי התורה אשר יורוך'" (הלכות שחיטה פרק י', הלכה יב-יג). בנוסף לכך, פוסק הרמב"ם שאחת מן הטרפות היא 'ניטל לחי העליון' (שם, הלכה ט; וכן כתב שם בפרק ח', הלכה טז) ויש להקשות: הרי טרפה זו לא נמנית במפורש בדברי חז"ל! מסתבר שהרמב"ם למד טרפה זו ממה ששינונו (גיטין נד.) שנטילת לחי התחתון כשרה, (וכך משמע גם מדבריו שם בפרק ח', הלכה כג).⁷³ נמצאנו למדים שאף בהלכות כאלו - שאין לנו רשות לשנותן בהתאם לטבע ולמדע - מותר לנו לדייק.

סיכום תוך התייחסות לפסקי ההלכה המצויים בקובץ 'פסקי דין רבניים'⁷⁴

בקובץ 'פסקי דין רבניים' צוטטו כראוי המקורות בענין חש"מ. אולם לדעתי, בכמה מקומות הם לא היו ערים לשינויים בין זמנם של חז"ל לבין זמננו אנו:

(1) לדבריהם, "חרש אילם המדבר מתוך תנועות ידים בלבד - אינו 'בר מעשה' לפי המתבאר בסוגיא גטין שאין מקבלים את דבריו מתוך הכתב אף על פי דחזינא ליה דחריף" (חלק י', עמוד קצג). אולם לפי דברינו, שיש הבדל בין דיבור באמצעות כתיבה לבין דיבור בשפת הסימנים, אין לקבל הוכחה זו.

(2) כמו כן, צובאו שם בעל ה'דברי חיים' ומהרש"ם כפוסלים חש"מ, מבלי לציין שהם דנו במציאות שונה, אשר בה החש"מים שלמדו ותקשרו היוו מיעוט. (לכן ראוי היה לפוסלם, מאחר שלא היה צורך לבדוק אם היו פגומים בדעתם,

⁷¹ תמוהה בעיני עוד יותר, דעתם של אלו הפוסלים חש"מ המדבר בשפת הסימנים על אף שהם מכשירים חרש מלידה שלמד לדבר. חז"ל הרי הכשירו רק פיקח שנעשה חרש והא עדיין מדבר, ולא חרש מלידה שלמד לדבר. כשם שמוכנים כבוד תורתם להכשיר חרש - שחז"ל לא הכירו ולא הכשירו - משום שאפשר להכניס את החרש הזה בגדר 'מדבר', כך יש לנהוג גם לגבי חרש-אילם המדבר בשפה זרה, בשפת הסימנים.

⁷² מועד קטן ג. (ד"ה 'הלכה למשה מסיני').

⁷³ כך גם הבינו הב"ח (יורה דעה, סימן לג, ד"ה 'כתב הרמב"ם') ודברי חמודות על הרא"ש (פרק אלו טריפות, סעיף קטן רכא) את דברי הרמב"ם בתשובתו לחכמי לונל (המובאת שם בדברי חמודות ובבית יוסף [תחילת סימן לג] וכן בכסף משנה [פרק ח', הלכה ג]).

⁷⁴ בעריכת הרב דב כץ.

ומאחר שיתכן כי העובדה שהם לא התחילו לשוחח מגיל צעיר והעובדה ששיחותיהם הוגבלו לקבוצה קטנה של אנשים, גרמו לכך שלא יתפתחו להיות ברי דעת.)

(3) כמו כן יש לתמוה על הנאמר במקום אחר: "דעת רוב הפוסקים שדינו [של החש"מ השומע ומדבר שפת הסימנים] ככל חרש דלא פלוג" (חלק ז', עמוד פג). זוהי שיטה אשר צמחה כאשר הייתה המציאות שונה מזו שבימינו, והיא עדיין מצויה בעולם ההלכה גם כיום, בעיקר משום שהחכמים חששו לחלוק על קודמיהם.⁷⁵

(4) בהמשך נאמר: "בלי ספק ישנם חרשים-אילמים המדברים בתנועות ידיים בלבד, ורמתם השכלית היא תקינה. אולם חז"ל לא חילקו בין חרש לחרש ואמת המידה להוכחה פיקחותו של החרש-אילם חייבת להיות אחידה" (שם). דברים אלו תמוהים הם, שהרי כיום יש בידינו אמת מידה להוכחת פיקחות, דהיינו, הכרה מלאה של שפת הסימנים. על כן, למרות שיש חש"מים שאינם תקינים ברמת שכלם אי אפשר לקבוע שכל החש"מים אינם ברי דעת, שהרי גם בין השומעים ישנם אנשים בעלי פיגור שכלי ובכל זאת הם נחשבים ברי דעת.⁷⁶

האם אפשר לקיים מצוות אמירה באמצעות שפת הסימנים?

מאחר שראינו שחש"מ המתקשר בשפת הסימנים הנו בר דעת, מוטל עלינו להשיב על שאלתנו אחרונה: האם אפשר לקיים מצוות אמירה על ידי שפת הסימנים?

⁷⁵ למעט מר' זלמן נחמיה גולדברג שכתב שדין חש"מ הנו גזירת הכתוב. אולם, אין הדבר פוסל את האנשים שאנו דנים בהם, שהם חש"מים באופן פיזיולוגי אך אינם חש"מים כלפי חוץ. גם דברי בעל ה'משפטי עוזיאל' צריכים עיון אם יש פגם או לא. כמו כן אין צורך בבדיקה רפואית לחש"מ-שאינו-חש"מ המתנהג כשאר ברי דעת.

⁷⁶ לאור דיון זה, ניתן להבין את דברי אביר הפוסקים בציון, שכתב בשו"ת 'מנחת שלמה': "האמת חייבים אנו לומר שידעו חז"ל ברוב חכמתם שחרש שאינו שומע ואינו מדבר הוא איש כזה שאי אפשר לראותו כאחראי על מעשיו, ולכן אין מתחשבים במעשיו, אפילו אם לפי דעתנו הוא זריז וממולח וכל מעשיו הם בפקחות ודעת שלימה" (סימן לד). בדבריו השמיט את דינו של החש"מ המתקשר בשפת הסימנים. נראה לעניות דעתי, שדבריו מרמזים לרעיון שהצגנו אך הוא לא רצה להעלותו במפורש בזמנו. כיום, כאשר ברור לעין שחלו שינויים חשובים בעולמם של החש"מים, ניתן לפסוק בגלוי להכשירם.

אין לפרש שהשמטה זו נובעת מכך שחש"מ המתקשר בשפת הסימנים אינו בר דעת, שהרי ה'מנחת שלמה' הכריע בדבריו שחש"מ שלמד לדבר נחשב לפיקח, ובלבד שיהא דיבורו מובן על ידי אחרים. מכאן שחש"מ המתקשר בשפת סימנים אמור להיחשב אף הוא כפיקח, שהרי דיבורו מובן וברור לכל הבקיאים בשפה זו.

ניתן להשיב על שאלה זו על סמך דברי הפוסקים הסבורים כי כתיבה נחשבת לדיבור; בעל שו"ת 'פעולת צדיק'⁷⁷ טוען שהרמב"ם סבור ש"כיון שכותב עמהם [להם] הוה ליה כמדבר עמהם" (שו"ת 'פעולת צדיק' חלק ב', סימן קעד), וכך פסק גם ר' עקיבא איגר.⁷⁸ לדבריהם, כתיבה נחשבת לדיבור כל עוד התכוון הכותב לכך. לכן פשוט הדבר שאפשר לקיים מצוות אמירה (כגון ברכות) בשפת הסימנים.

גם לדעת החולקים על כך, יש לומר ששפת הסימנים אינה דומה לכתיבה כי אם לדיבור, כפי שהסברנו לעיל בשיטת הרא"ש. לכן, המבין את שפת הסימנים הרי הוא כשומע ודין 'שומע כעונה' שייך בו. כמו כן, אדם המסמן בשפת הסימנים ורואה את הסימנים שהוא עצמו מסמן, הרי הוא כמשמיע לאזנו.⁷⁹

אולם, פשוט שבכל מקום שצריכים לקיים את המצווה בלשון הקודש,⁸⁰ שפת הסימנים אינה נחשבת לשון הקודש. עובדה זו נכונה לא רק לשיטת הפוסקים הסבורים שכל אדם חייב לדבוק במבטא אבותיו ולהתייחס למבטאים אחרים כאל טעות,⁸¹ אלא אף לשיטת אלו הסוברים שכל מבטא נחשב כשר.⁸² אולם, לגבי שפת הסימנים אין הדבר כן, שהרי שפה זו מחליפה מילים שלמות בסימנים והיא נחשבת לתרגום.⁸³

ברם בזמננו, שמפני חטאינו חרב מקדשנו, נראה לעניות דעתי שאין נפקא מינה אלא בחליצה בלבד, וזאת משתי סיבות:

ראשית - אין זה שייך לומר שחש"מ אינו מתפלל כשליח ציבור מאחר ששליח ציבור צריך להתפלל בלשון הקדש.⁸⁴ שהרי, מעיון במקורות עולה באופן פשוט⁸⁵ שהסברה לאסור כלל לא שייכת באנשים שאינם יכולים לשמוע דיבור בלשון הקודש.

⁷⁷ חלק ב', סימן קעד.

⁷⁸ בשו"ת ר' עקיבא איגר, סימן לה.

⁷⁹ ואין כאן מקום להאריך בדין 'משמיע לאזניו'.

⁸⁰ עיין סוטה פרק ז', משנה א.

⁸¹ עיין בשו"ת 'אורח משפט' (חלק אורח חיים סימן יז-יח) ובהסכמת הראי"ה קוק לשו"ת 'משפטי עוזיאל'.

⁸² הדבר אמור לגבי מבטא המשקף את האותיות ואת הניקוד של לשון הקודש, כמו שכתב גדול שארית הפליטה בשו"ת 'שרידי אש' (חלק ב', סימן ה).

⁸³ כמו כן, דקדוק השפה וסידור המילים שונים מאה של לשון הקודש; ישנן מילים בלשון הקודש (כגון המלה 'את') אשר אין להן מילה מקבילה בשפת הסימנים.

⁸⁴ עיין בתשובות של גדולי פוסקי אשכנז, ר' עקיבא איגר, ה'חתם סופר' ועוד, המובאים בספר 'אלה דברי הברית' כנגד המחדשים בגרמניה לקרות קריאת שמע ולהתפלל בלעז.

⁸⁵ למעיון במקורות, שם.

שנית - אין לומר שחש"מים אינם יוצאים ידי חובתם בקריאת מגילה בכך שהם 'מתרגמים' את המגילה הכתובה בלשון הקודש, משום שאין זה תרגום לשפה אחרת הנחשב כקריאה בעל פה, כדברי הריב"ש: "דלעז לדידיה, בעל פה שוויה רבנן - כיון שאפשר לו לאמרה בכתב" (בסימן שצ, ד"ה 'והרמב"ם'). חש"מ הרי אינו יכול לאמרה בכתב ולכן מותר לו לתרגם. יתרה מזאת, יש לומר שאף ששפת הסימנים העברית אינה לשון הקודש, מכל מקום הכתב העברי משמש גם ככתב של שפת הסימנים העברית, ולכן קריאת המגילה בשפת הסימנים איננה תרגום כי אם קריאה בשפה שבה יש שינויים בין הכתב לדיבור.

יש להעיר: על אף ששפת הסימנים אינה נחשבת לשון הקודש, נראה לעניות דעתי, שחש"מ יכול לחלוץ באמצעות איות המילים (הצגת הסימנים עבור כל אות ואות) על פי הסטנדרטים המקובלים.⁸⁶

מסקנות

(1) החש"מ נחשב בר דעת בהלכה, בין לקולא בין לחומרא, בעקבות הבנה נכונה של פסול החש"מ ושל המושג 'בר דעת', המצטרפת לספק ספקא בשאלה אם חז"ל פסלו חש"מ המתקשר שלא באמצעות פיו.

(2) שפת הסימנים נחשבת שפה שבאמצעותה יכול החש"מ לקיים כל מצוה התלויה בדיבור למעט מצוות חליצה (הדורשת סימון פונטי).

כולי תקוה שלא שגיתי ונכשלתי בדבר הלכה, ושה' נתן חכמה, מפיו דעת ותבונה, כדי להעמידני על האמת.

⁸⁶ בארצות הברית קיימת קהילה קטנה של חש"מים המכירים בנוסף לשפת הסימנים גם שיטה סימון פונטית. שיטה זו נקראת, 'Cued Speech'. שיטת איות מעין זו קיימת גם בקרב קהיליית החרשים-אילמים בישראל, והיא מכונה "איות אצבעות ישראלי".